

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΙΩ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ

ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΕΝ ΤΩΙ ΕΘΝΙΚΩΙ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩΙ
ΑΝΩΤΑΤΟΥ ΥΓΕΙΟΝΟΜΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΟΥ

Δραγούμης
ΦΑΡΜΑΚΟΠΟΙΟΣ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΦΑΡΜΑΚΕΥΤΙΚΗΣ

"Ολβιος ὅστις τῆς ἱστορίας ἔσχε μάθησιν

ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ

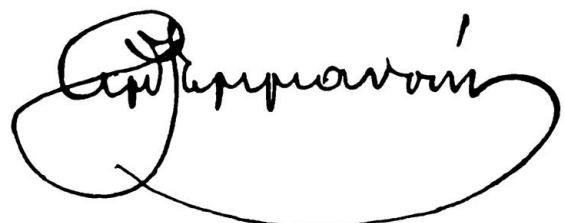

Α Θ Η Ν Α Ι

1948

ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ
ΦΑΡΜΑΚΟΠΟΙΟΣ

Εἰς τοῖς Εγγύμας φαρμακούντοις
ἀφιερίνω
τὸν Τοσοεῖν τὸν

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Από τών πρώτων έτών τής έπιστημονικής ζωής μου, διακαής έπιθυμία μου ύπηρξεν ή συγγραφή τής ιστορίας τοῦ κλάδου εἰς δν έγεννηθην, ἀφιερώθην καὶ ἔζησα μέχρι σήμερον. Οὕτως ἥρχισα ἀπό τότε νὰ συγκεντρώνω τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν, νὰ μελετῶ τὰς εἰδικὰς πηγὰς καὶ νὰ συλλέγω τὸ σχετικὸν ύλικὸν εἰς ἡμεδαπάς καὶ ἀλλοδαπάς βιβλιοθήκας, τὸ δποῖον θὰ ἔχρησίμευεν ἡμέραν τινά, δτε θὰ ἀπεφάσιζα βραδύτερον τὴν συστηματικὴν συγγραφὴν τῆς Ἰστορίας τῆς Φαρμακευτικῆς.

Αν καὶ πολλὰ παρῆλθον ἔτη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, δμως δὲν ἔγκατέλειψα ούδ' ἐπὶ στιγμὴν τὴν ἀρχικὴν αὐτὴν σκέψιν μου. Μολονότι δὲ ἄλλα ἐπιτακτικώτερα καθήκοντα μοὶ ἐπέβαλλον τὴν στροφὴν πρὸς τὸ ἑργαστήριον, τὴν ἔρευναν, τὴν κυρίαν ἐπιστημονικὴν διατριβήν, καθήκοντα ἐπιβεβλημένα πρωτίστως κατὰ τὴν ἀνατολὴν καὶ τὴν μεσημβρίαν τοῦ βίου μου ὡς ἑργαστηριακοῦ διδασκάλου, ἐν τούτοις κατώρθουν νὰ ύποκλέπτω χρόνον τινά, δν ἀφιέρουν εἰς τὰς ιστορικὰς μελέτας τοῦ κλάδου μου, αἱ δποῖαι ἔξεδόθησαν μεμονωμένως κατὰ τὴν διαρρεύσασαν μέχρι τοῦδε τριακονταπενταετίαν. Ή τοιαύτη ἐνασχόλησις μου ἀπετέλει ἀνακούφισιν καὶ παρηγορίαν μου, ἔθεράπευε τὴν πρὸς τὴν ιστορίαν ροπήν μου καὶ παρεῖχεν εἰς ἔμε ἐλπίδας δτι θάττον ἡ βράδιον θὰ κατωρθοῦτο νὰ ἐκπληρωθῇ ἡ ἀπ' ἀρχῆς τοῦ ἐπιστημονικοῦ μου σταδίου ἐπιθυμία μου, νὰ δημοσιεύσω, κατὰ τὸ δυνατόν, ἀρτιον καὶ πλήρες ἑργον τῆς φαρμακευτικῆς ιστορίας, ἀπηλλαγμένον συμπαθειῶν καὶ προκαταλήψεων.

Κατὰ τὰς εύτυχεῖς πολεμικὰς καὶ τὰς κατόπιν ζοφεράς τῆς δουλείας ἡμῶν ἡμέρας, καθ' ἃς οὔτε διδασκαλία, οὔτε ἐπιστημονικὴ ἔρευνα ἡτο δυνατὸν νὰ γίνουν, ἀπεφάσισα εἰς τὸ ἐν Κηφισσίᾳ ἑρημητήριόν μου νὰ ἀφοσιωθῶ εἰς τὴν τελικὴν συγγραφὴν τοῦ ἀπὸ πολλοῦ προετοιμαζομένου ἑργου τούτου. Ἐν τῇ ἀσχολίᾳ ταύτη προσεπάθουν νὰ λησμονῶ, δν καὶ τοῦτο δὲν ἡτο εὔκολον, τὰς θλιβεράς καὶ πνιγηράς ἐκείνας ὅρας τῆς ἐθνικῆς περιπετείας ἡμῶν. Οὕτως ἐπέτυχον τὴν πραγματοποίησιν τοῦ πόθου μου, δηλαδὴ τὴν ἐμφάνισιν συγγράμματος τὸ πρῶτον δημοσιευομένου εἰς τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν.

Η χρησιμοποιηθεῖσα ὑπ' ἐμοῦ βιβλιογραφία ύπηρξε πλουσία, σύ μόνον εἰς αὐτοτελῆ εἰδικὰ ἑργα, ἀλλ' ἐπίσης καὶ εἰς Ιστορικάς

μονογραφίας, ጥς δὲν εἶναι εύχερές ν' ἀναφέρω εἰς τὸν βιβλιογρα-
φικὸν πίνακα. Εἰκόνας ἔξελεξα τὰς αὐθεντικωτέρας καὶ τὰς μᾶλ-
λον σκοπίμους δι' ἐλληνικὸν ἔργον, ἐλπίζω δὲ νὰ ἴκανοποιήσουν
πάντα μελετητὴν τοῦ βιβλίου. Αἱ δυσχέρειαι, τὰς ὅποιας συνήντησα
κατὰ τὴν συγγραφὴν τοῦ ἔργου τούτου ἦσαν πολλαὶ καὶ μεγάλαι.
Αὗται προήρχοντο, ἀφ' ἐνός μὲν ἐκ τῶν ἀβασανίστων καὶ ἐνίοτε
ἄλληλοσυγκρουοι:ένων χρωνολογικῶν, τοπικῶν, ὀνομαστικῶν κλπ.
πληροφοριῶν τῶν ξένων πηγῶν, ἀφ' ἐτέρου δὲ καὶ κυρίως ἐκ τοῦ
σωβινισμοῦ τῶν διαφόρων ξένων συγγραφέων, οἵτινες ὑπὸ ἔθνικιστι-
κὸν πρῖσμα ἔξαίρουν ὑπερβαλλόντως τὸ ἔργον τῶν δμοεθνῶν των,
σμικρύνοντες οὕτω καὶ ἀδιαφοροῦντες διὰ τὴν ἐπιστημονικὴν συμβο-
λὴν τῶν ξένων. Ἐπικρατεῖ δηλαδὴ εἰς τὸ ἔργον των ὑπερβολικὸς
τόνος διὰ τὴν χώραν των, ἐλάχιστον δ' ἐνδιαφέρον διὰ τὴν πρόσοδον
καὶ τὴν Ιστορικὴν ἔξελιξιν τῆς ἐπιστήμης εἰς ἄλλας χώρας. Οὕτοι
δοάκις ἔπειτε νὰ γράψουν τι διὰ συγγραφέα ἢ ἐρευνητὴν ξένης ἔθνο-
τητος ἀκροθιγῶς ἢ ἀβασανίστως ἢ ἐν σπουδῇ διεξήρχοντο τὸ θέμα
τοῦτο καὶ συνεπῶς ἐσφαλμένως περιέγραφον. Ἐσφετερίζοντο δι' δμοε-
θνεῖς των ἐπιστήμονας, ἀνακαλύψεις, ἐπινοήσεις καὶ μεγάλας πράξεις
ξένων ἐρευνητῶν καὶ διημφισβήτουν πᾶσαν ξένην ἀνακάλυψιν,
Ισχυριζόμενοι ὅτι αὐτοὶ πρῶτοι εἶχον ἥδη ἐπισημάνει αὐτήν, προσ-
παθοῦντες οὕτω νὰ μειώσουν τὸν δικαιοῦχον τῆς τιμῆς, ἄλλοτε δὲ
πάλιν, ἐνῷ ἐλησμόνουν ν' ἀναφέρουν ξένας προσωπικότητας διεθνοῦς
φήμης, παρουσίαζον ως σοφούς, ἀγνώστους ἐγχωρίας μετριότητας.
Ἄλλα καὶ ἡ ἔξετασις καὶ ἡ καλὴ χρῆσις τῶν πηγῶν δὲν ἥτο εύχερὲς
ἔγχειρημα, διότι αἱ κατευθύνσεις των καὶ ίδιᾳ ἡ ἔκτασίς των, ἔτι
δὲ ἡ ἔθνικιστικὴ τάσις των δὲν ἥτο τοῦ αὐτοῦ μεγέθους, ρυθμοῦ καὶ
τόνου. Ἐπειτε λοιπὸν νὰ ἐπιδιωχθῇ ἡ δικαία τοποθέτησις προσώ-
πων καὶ πραγμάτων, τὴν ὅποιαν παρ' ὅλην τὴν οὐδετερότητα τοῦ
συγγραφέως, δὲν δύναμαι νὰ θεωρήσω ἀπολύτως Ισομερῆ, μολονότι
πρὸς τοῦτο κατέβαλον μεγάλας εύσυνειδήτους προσπαθείας.

Ως πρὸς τὴν γενικὴν διάρθρωσιν καὶ οἰκονομίαν τοῦ ἔργου,
προσεπάθησα νὰ σταχυολογήσω καὶ νὰ χρωματίσω δεόντως ἐκ τῆς
Ιστορίας τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν τὰ σημεῖα τὰ ἀφορῶντα εἰς τὴν
Φαρμακευτικὴν. Τούτου ἔνεκα εἶναι φυσικὸν ν' ἀπουσιάζουν ἐκ
τοῦ ἔργου μου διάσημα Ιατρικὰ πνεύματα, μὴ προσενεγκόντα τι εἰς
τὴν φαρμακευτικήν, τούναντίον δὲ νὰ ἐμφανίζωνται δευτερεύουσαι
Ιατρικαὶ προσωπικότητες, ἀσχοληθεῖσαι δμως εἰς τὸ φαρμακευτικὸν
πεδίον. Πάντως πρέπει νὰ τονισθῇ ὅτι ἡ προσπάθεια μου ἐστράφη
εἰς τὴν ἀντικειμενικὴν ἐκτίμησιν κατὰ τὴν ἔκθεσιν περὶ προσώπων
καὶ πραγμάτων, ἀκολουθοῦσα οὕτω πιστῶς τὸ δόγμα τοῦ φιλο-

σόφου Herder καθ' ὅ, «δστις θέλει νὰ γράψῃ ίστορίαν πρέπει ἡ καρδία του νὰ παρουσιάσῃ γυμνὴν τὴν ἀλήθειαν». Ὡπό τοιοῦτον πνεῦμα, κατὰ τὸ δυνατόν, ἀντεμετώπισα τὴν ἀλήθειαν, χωρὶς προκατάληψιν, κατέβαλον δὲ εὔσυνεδητον προσπάθειαν νὰ τοποθετήσω πρόσωπα καὶ πράξεις καὶ νὰ τὰ ἔξετάσω μὲ ἀντικειμενικὸν πνεῦμα. Δὲν πιστεύω ὅτι τὸ ἔργον μου εἶναι ἄρτιον καθ' ὅλα τὰ σημεῖά του καὶ σύμφωνον πρὸς πάσας τὰς ἀξιώσεις τῆς κριτικῆς. Ἡ ίστορία κλάδου κηδεμονεύθεντος ἐπὶ χιλιετηρίδας εἶναι φυσικὸν νὰ παρουσιάζῃ ἐλλείψεις καὶ ἀτελείας. Παρηγοροῦμαι δμως ἀπὸ τὸν στίχον ξένου ποιητοῦ «Καὶ τὸ καλύτερον ποὺ φανταζόμεθα εἶναι μία ἀδιάλειπτος προσπάθεια».

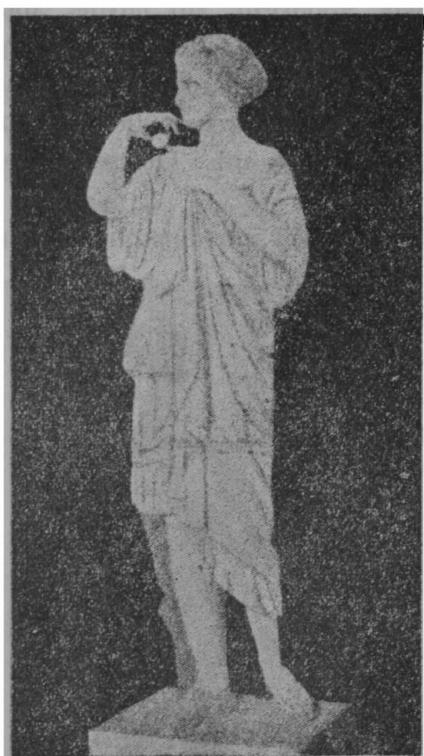
Τοῦ ἔργου μου τούτου ἡ ἐμφάνισις συμπίπτει μὲ τὴν συμπλήρωσιν τῆς εἰκοσιπενταετοῦ πανεπιστημιακῆς καθηγεσίας μου καὶ ἡ σύμπτωσις αὕτη μοῦ προξενεῖ διπλῆν τὴν χαράν. Τὸ σύγγραμμά μου τοῦτο ἀφιερώνω εἰς τοὺς Ἐλληνας φαρμακοποιούς, οἵτινες ἀείποτε μὲν φίλτατοι ὑπῆρξαν, νῦν δὲ τὴν πρός ἐμὲ ἀγάπην τῶν παντοιοτρόπως ἔξεδήλωσαν, συμμετασχόντες ἐγκαρδίως εἰς τὸν ἔօρτασμὸν τῆς εἰκοσιπενταετηρίδος μου διὰ τῆς δημιουργίας φιλικωτάτης ἀτμοσφαίρας, πρωτοφανοῦς εἰς πανεπιστημιακὸν Ιωβιλαῖον καὶ συνεπικουρήσαντες εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ παρόντος πονήματος. Τοὺς εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως αὐτῆς ἄλλην μίαν φοράν.

Εὐχαριστίας τέλος ὁφείλω εἰς τὸν ἐπιμελητήν μου Δ^ρα κ. Παν. Κρητικόν, τὸν ἀκούραστον συνεργάτην μου, δστις μετὰ μεγάλης προθυμίας μὲ ἐβοήθησε κατὰ τὴν ἔκτύπωσιν τοῦ ἔργου.

Κηφισσία, Ἰούλιος 1946.

ΕΜΜ. Ι. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ

κλέους¹ καὶ τοῦ "Αρεως², πληγωθέντος ὑπὸ τοῦ Διομήδους, διὰ τοῦ φυτοῦ παιωνία. Ὁ Πίνδαρος ἀναφέρει ὅτι ὁ "Απόλλων ἤχθη εἰς τὸν Κένταυρον πρὸς τὸ «διδάξαι πολυπήμονας ἀνθρώποισιν ἵασθαι νόσους...»

Εἰκ. 10. — "Αρτεμις.

τοὺς μὲν μαλακαῖς ἐπαοιδαῖς ἀμφέπων, τοὺς δὲ προσανέα πίνοντας, ἢ γυνίοις περάπτην πάντοθεν φάρμακα, τοὺς δὲ τομαῖς ἔστασεν ὀρθοὺς»³ δηλαδὴ ἐθεράπευε δι' ἐπωδῶν, φαρμάκων καὶ μαχαίρας. Ὁ αὐτὸς ποιητὴς λέγει ὅτι ὁ "Απόλλων παρεῖχε τὰ κατὰ τῶν σκληρῶν νόσων φάρμακα καὶ ἀπεκάλυπτε διὰ τῶν ὅνειρων καὶ τῶν ἰερειῶν του τὰ διάφορα ἴαματικὰ μέσα. Εἰς τὸν "Απόλλωνα ἀπεδίδετο τὸ αἴτιον τῶν λοιμωδῶν νόσων καὶ δι' αὐτοῦ ἐπήρχετο ἡ θεραπεία των, λόγῳ τοῦ ὅτι ἐνομίζετο ὅτι ἐκ τοῦ ἥλιου ἐπέρχονται αἱ νόσοι καὶ δι' αὐτοῦ προσέτι θεραπεύονται.

"Ἄλλ' ἀπὸ τοῦ πέμπτου αἰῶνος πλὴν τοῦ "Απόλλωνος καὶ τοῦ "Ασκληπιοῦ ἐλατρεύοντο καὶ ἄλλαι θεότητες μὲ παραπλησίας ἰδιότητας, οὕτως ἐλατρεύετο ἡ ἀδελφὴ τοῦ "Απόλλωνος "Αρτεμις ὡς θεὰ τοῦ νυκτερινοῦ φωτός, τῶν ἀγρίων ζώων, τοῦ κυνηγίου, τῆς μητρότητος καὶ τοῦ γά-

μου. Αὗτη ἐθεωρεῖτο μήτηρ τῆς φύσεως, προστάτις ἀπὸ τῶν ἀσθενειῶν καὶ ἐλατρεύετο ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ "Ασκληπιοῦ. Ἐφερε τὰ ἐπίθετα λεχώ, λοχεία, σοωδίνα, εὐάκοος, λυαία, λυσαία, ίήιος, λυτηρία, σώτειρα⁴, ὅρθία, ὅρθωσία, ἐπήκοος κλπ. Ἐθεώρεῖτο προστάτις τῶν τοκετῶν - εἰλείθυια - βιοηθήσασα ὡς μαῖα τὴν μητέρα της Λητώ νὰ γεννήσῃ τὸν ἀδελφόν της "Απόλλωνα, ἐφορος τῶν ἴαματικῶν πηγῶν Θεομοπυλῶν, Φυγαλείας, "Αστυρηνῆς καὶ ἐπιστεύετο ὅτι αὕτη ἐθεράπευσε τὸν Αἰνείαν, ὡς ἀναφέρεται ἐν "Ιλιάδι.

Τρίτη θεότης ἡ "Αθηνᾶ ἐτιμάτο ὡς θεὰ τῆς ύγιείας, προστάτις τῶν παρθένων «'Υγίεια, παιωνία, σώτειρα καὶ ὅφθαλμῖτις ἢ ὅπτιλέτις» ὡς εἰδικὴ δὲ τῶν ὅφθαλμικῶν νόσων θεραπεύτρια.

"Η "Ηρα ἀπηγής τιμωρὸς τῶν παραπτωμάτων τοῦ συζυγικοῦ βίου

¹ Ὁμήρ. Ε 395 - 401. — ² Ὁμήρ. Ε 899 - 900. — ³ Πυθ. III 40 - 50. — ⁴ Ὁμήρ. Ιλ. Ε. 446.

ἥδύνατο νὰ ἐπιταχύνῃ ἢ νὰ ἐπιβραδύνῃ τὸν τοκετὸν¹ καὶ ἐπροστάτευε καὶ ἐπετήρει τὰς συζύγους καὶ ὡς φερούσας τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὸ φῶς δι' ἣν ἴδιότητα ἐκαλεῖτο ὑπὸ τῶν Ρωμαίων Λucina. Ἡ ψυγάτη τῆς *Εἰλείθυια* ἥτο προστάτις τῶν τοκετῶν, ἐτιμᾶτο ἐν Κρήτῃ καὶ ἐλατρεύετο ἐν Δήλῳ ἐνθα κατῆλθεν ἐκ τοῦ Ὁλύμπου κατὰ τὸν τοκετὸν τῆς Λητοῦς.

Ο *Ποσειδῶν* ἐξελήφθη ὡς πατὴρ τοῦ Μαχάωνος ἢ τοῦ Ποδαλειόνος καὶ ἐν Τήνῳ ἐλατρεύετο ὡς Ιατρός. Ο *Ἡρακλῆς* ἀλεξίκακος, ἐθεωρεῖτο καὶ ὡς Ιατρὸς καὶ ἐλατρεύετο ἐν Τροιζῆνι.

Η φαρμακὶς *Ἐκάτη* ἥτο ἡ προστάτις τῶν μαγισσῶν καὶ φαρμακευτριῶν, αἵτινες παρ² αὐτῆς ἔξεμάνθανον τὴν τέχνην των καὶ τὴν συλλογὴν τῶν μαγικῶν φυτῶν. Εἶχε παρὰ τὸν ἐν Κολχίδι Φᾶσιν ποταμὸν κῆπον περιτετιχισμένον, φρουρούμενον ὑπὸ τῆς Ἀρτέμιδος, τοῦ ὄποίου τὸ περιεχόμενον ἀναφέρεται εἰς τὸ ἀρχαῖον ἔπος ἀργοναυτικά²:

*'Ἐν δὲ πόαι φίλοι κατηρεφέες χθαμαλῆσιν,
ἀσφόδελος, κλύμενός τε καὶ εὐώδης ἀδίαντος
καὶ θρύον ἥδε κύπειρον, ἀριστερεῶν τ' ἀνεμώνη,
δρυμόν τε, καὶ εἰρύσιμον, κυκλαμίς τ' ἰσειδής,
στοιχάς, παιονίη τε, πολύκνημόν τε κατερονές,
μανδραγόρις, πόλιόν τ' ἐπὶ δὲ φαραρὸν δίκταμον,
ενδοδός τε κρόκος, καὶ κάρδαμον, ἐν δ' ἄρα κῆπος,
σιμίλας ἥδε χαμαλῆλον, μήκων τε μέλαινα,
ἀλκείη, πάνακες καὶ κάρπασον, ἥδ' ἀκόνιτον,
ἄλλα τε δηλήντα κατὰ χθόνα πολλὰ πεφύκει*

Εἰκ. 11. — Αθηνᾶ.

Τὰ *Ὀρφικὰ* ποιήματα, ἀποδιδόμενα εἰς μυστικοπαθεῖς ποιητὰς τοῦ 6ου π. Χ. αἰῶνος — οὐχὶ δ' εἰς τὸν Ὀρφέα — ἀναφέρουν, ὡς ἀνωτέρω, φάρμακά τινα οἷον τὸν κέδρον, τὸν κνῆκον, τὴν ἄγγουσαν, τὸ ψύλλιον, τὸ χαλκάνθεμον, τὰ οὐλοπλάσματα κλπ.

Ψυγάτη τῆς *Ἐκάτης* ἥτο ἡ φαρμακὶς *Μήδεια*, ἥτις ἐδιδάχθη ὑπὸ τῆς μητρός τῆς τὴν τέχνην τῶν φαρμάκων. Αὕτη ἐχορήγησεν εἰς τὸν σύζυγόν της *Ιάσωνα* φάρμακον, ἵνα οὗτος καταστῇ ἄτρωτος καὶ κλέψῃ τὸ ἐπιμελῶς φυλασσόμενον χρυσόμαλλον δέρας τῆς Κολχίδος. *Ἐκεῖ δι'* ἀλλού σκευάσματος τῆς Μηδείας δ' *Ιάσων* ἀπεκοίμισε τὸ φυλάσσον τὸ δέρας τέρας.

¹ Όμηρ. Ιλ. Τ. 11δ. — ² Ορφικὰ I 916 ff.

E. I. Εμμανονήλ : Ιστορία τῆς Φαρμακευτικῆς